

Manas devrinden beyan: Kırgızlarda cenaze merasimi

ZAVALLI SEVGİLİ KAN KARDEŞİM*

ACİKE CUMAGULOV

Kişinin ölmesi ile birlikte, kardeşlerine, dünürlerine, kabile reislerine haberci gönderilerek cenaze merasimine davet edilmiştir. Haberci, ölen kişi için *balan-ça öldü* “filânca öldü” sözünü değil, kinaye manasında *kaza boldu* “vefat etti”, *tigi düynögö ketti* “öbür dünyaya gitti,” *eesine berdik* “sahibine (Tanrı’ya) verdik”, *Mekeden cay taptı* “Mekke’den yer buldu”, yine, erkek çocuklar ölürse, *çarçap kaldı* “yoruldu”, *köpölök uçup ketti* “kelebek uçup gitti” sözlerini kullanmış. Eski Kırgızların dinî anlayışında ruhun ölümsüzlüğü hakkındaki inançlar güçlü olup, düşüncelerine göre, ölen insanın ruhu yalan dünyadan gerçek dünyaya göçüp, oradan ebedî yaşamını devam ettiriyor diye kabul edilir.

Ölen kişi hususî olarak dikilen veya yaşamını geçirmiş olduğu çadırda sol tarafına çevrilir, *çiy*³ ile örtülüp perde çekilerek bırakılmış. Ölen kişinin komşularında yüksek sesle gülme ve eğlence yasaklanmış. Merhumun evinden hiçbir şey verilmez, yemeği komşuları hazırlayıp getirmiş.⁴ Ölünün bulunduğu evde üç gün boyunca mum yakılır, ölüyü yalnız bırakmamak için refakatçi tayin edilmiştir.

Ölüm teması beşerî bir tema olduğundan dünya edebiyatında defalarca işlenmiş ve ölümle ilgili çeşitli yorumlar getirilmiştir. Ölümle ilgili âdetler dünyada birbirinden çok farklıdır. Bu âdetler, halkın yaşayış ve inancını yansıtmaktadır. Türk folklor ve edebiyatında da çok kez ele alınan bu temayla ilgili pek çok deyimler ve atasözleri bulunmaktadır. Bu sebeple Kırgızlardaki ölüm hâdisesi ve merasimiyle ilgili âdetleri anlatan sayın Acike Cumagulov’un “Esil Kayran Bir Boorum¹ (Zavallı Sevgili Kan Kardeşim)” başlıklı makalesini² Türkiye Türkçesine kazandırmak tarafımızca faydalı bulundu. (Dr. Yıldız Kocasavaş)

1 Bu tâbir Kırgızlarda ölü için ağlarken kullanılır.

2 Acike Cumagulov, “Esil Kayran Bir Boorum”, *Kırgızistan Zamanı*, 31 Mayıs 1996-7 Haziran 1996, s. 8.

3 çiy; uzun, sert, saplarından hasır da yapılan bir tür bitki.

4 Bu âdet, Anadolu’da da olup bugün pek çok yerde yaşamaktadır. Ölen kişinin evinde bir müddet yemek pişirilmez, komşular tarafından yapılarak getirilir.

Ölen kişiyi zamanı geldiğinde erkekler sırtlarına alırlar, kadınlar da eve girip dul kadının ziynetlerini, meselâ bileziklerini, küpe ve saç örgüsüne takılan ziynetlerini çıkarır, kadının örülmüş saçını açar, kara⁵ elbise giydirip, kara *kemzel*⁶ omzuna atarlar. Cenaze merasimi giysilerini ölen kişinin yakın akrabalarının karıları da giyer, buna ilâveten mavi yahut yeşil elbiseleri kırk gün boyunca giymeye mecbur olurlarmış.⁷

Kırgızlar, kişi öldüğünde çadırın *tündüğünden*⁸ uzun bir değneğin ucunu çıkarır, ona, ölenin yaşına yaraşır üç renkli bir paçavrayı bağlayıp, bayrak gibi asarlarmış.⁹ Eğer ölen kişi genç ise, kırmızı, orta yaşta ise siyah, yaşlı kimseler için beyaz bayrak asılırmış. Bu konuyla ilgili olarak, Ç.Valihanov Göl Kırgızlarının arasında gezindiğinde gözlemlerde bulunmuştur (*Çığarmalar*, C.1, s. 259. s.). Eski Kırgızların matem töreninde bayrak için faydalandığı beyaz ve kırmızı renkleri, giydiği giysilerin mavi rengi¹⁰ Kırgız'ın etnik bakımdan tanziminde yani, *Ak-uul* (Ak Asaba), *Kuba-uul* (Kök Asaba), *Kızıl-uul-İçkilik* (Kızıl Tuu) olarak üç kabilenin birleşmesi münasebetini gösterir.

Eski Kırgızların matem merasiminde yüksek sesle ağlama ve ağıt yakma gözle görülür şekilde rol oynamıştır.¹¹ Gelen insanlar acı acı feryat etmeye mec-

5 Bahaeddin Ögel, Türklerde normal olarak yas renginin siyah olduğunu, Dede Korkut'ta da, yas belgesi olarak "ağ çıkarıp kara giyme" işinden sık sık söz açıldığını belirtir (*TKTG.*, s. 434).

6 kemzel; pamuk astarlı Kırgız paltosu.

7 Bahaeddin Ögel, Türklerde, zaman zaman, beyaz elbiselerin de yas elbisesi olarak kullanıldığını belirtir (*TKGÇ.* s. 759). Ayrıca yasta ve ölümden mavi rengin kullanılmasının önemli bir gelenek olduğunu açıklar (*TKTG.*, s. 462).

8 tündük; çadırın, çadır kubbesi sırtlarının üst uçlarıyla tutturulan, yukarıdaki pencere ve baca vazifesini gören kısmı.

9 Bahaeddin Ögel, "mezarın üzerine bayrak asma geleneği, Türklerde ve Anadolu'da yaygındır. Mezarlara 'bez bağlama' geleneği de buradan gelmelidir" açıklamasını yapar (*TKGÇ.*, s.759). Ögel, ayrıca, yas ve mezar bayraklarının Türk kavimlerinin inanışlarında büyük bir yer tuttuğuna dikkati çekerek, bugünkü Doğu Türkistan'da mezarlara bezden bir bayrak asıldığını, Altayların kuzeyindeki Şamanist Türklerin ise, mezara bir paçavra bağlamak suretiyle yetindiklerini söyler (*TKTG.*, s. 434).

10 Ögel, renklerin inanışlarla ilgisi bulunduğunu belirterek "destanlar ile şaman törenlerinde ak-gök-kızıl bayrakları da görebiliyoruz. Ancak devlet ve bayrak olarak gök renge itibar edilmiyordu" açıklamasını yapar (*TKTG.*, s. 462).

11 A. İnan, "Çin kayıtlarına göre eski Türklerde yas tutanların başına çağıra çağıra ağladıklarını, yüzlerini parçalayıp kestiklerini belirtir (Ş., s. 195). Yine aynı eserde "Kırgız-Kazaklarda yas tutma töreni ve âdetleri Göktürk ve Oğuzlarda olduğu gibidir. XIX. yy'n ortalarına kadar devam etmiştir" açıklaması geçmektedir (Ş., s.196).

bur imiş. Eski Kırgızların inanişına göre gözden akan yaş, ölen kişinin öbür dünyada mükâfatlandırılmasına vesile olurmuş. Acı acı ağlama uzaktan başlar, eve yaklaştığında -yaya yahut atlı- gidişini çabuklaştırır. Çadırın yanında hususî olarak duran yiğitler, ölen adamın erkek çocukları, yakın akrabaları asalarına dayanırlar, bağıрма, acı acı ağlama sesini işitmeleriyle birlikte çiftleşerek ağıt yakıp ağlaşırlarmış. Çadırdaki oturan kadınlar erkeklerin bağırmalarını işittiklerinde eşleşerek ağıtlarını devam ettirirlermiş.

5 Mart 1886 yılında Solto halkının ünlü beyi, kahraman Baytik Kanaev vefat etmiş. Kahramanın ölümüne ilişkin düzenlenen cenaze merasimi hakkında tarihçi Belek Soltonoev şöyle yazmıştır: “*Baytik ölüp aş¹² verildiğinde, kırk yiğide mavi çapan¹³ giydirilmiş, başlarına mavi sarık sarıp, asalarına dayandırılarak ağlatılmış. Ağlama sırasında turap denen zurnacı zurnasını çalmış, feryatlar kesildiğinde şarkıcı Naymanbay şarkı ile taziyede bulunmuş, onun sesinin kesilmesinden sonra kadınlar ağıtlarını yakmuşlar. Misafir olarak gelen halk kırk binden fazla imiş*” (Kızıl Kırgız Tarihi, C.2, 1993, s. 206). Cenaze merasimi bu şekilde 15 Mayıs 1912’de ölen, Baytik’in ağabeyinin oğlu tanınmış bey Boşkoev Özbek’in cenazesi esnasında başından itibaren aynen tekrarlanmıştır.¹⁴

Âdete göre Kırgızlar, “ölen adamın kulağının duyacağı şekilde” yüksek sesle ağlıyor. Hiçkırarak ağlama, ağıt yakma sırasında ölenin erkek çocukları, kardeşleri *esil kayran atakem (apakem), emi kaydan köröyün* “sevgili zavallı baba-cığım (anneciğim), artık seni nereden göreyim” sözlerini sürekli olarak tekrar-

12 A. İnan, “defin töreniyle ve ölümler kültürüyle bağlantılı en eski ve iptidai törenlerden birinin ‘ölü aş’ töreni olduğu, bugün medeniyetin yüksek derecesine ulaşmış olan kavimlerin hepsinde görülen ölümleri anma törenlerinin iptidai devirlerde ölümlere aş verme töreninin tekâmül etmiş şekli olarak başka bir şey olmadığı” görüşündedir (Ş., s. 189). L.Ligeti’nin Plano Carpini’ye dayanarak verdiği bilgilere göre Moğollarda da cenaze ziyafeti düzenlenirmiş ve bu ziyafette bir at kesilerek eti yenir, derisi de samanla doldurulduktan sonra sırtlar üzerinde mezarın tepesine dikilirmiş. Cenaze ziyafetinde kurban edilen atın kemiklerini, ölünün ruhunun selâmeti için ateşte yakarlarmış (BIA, s. 104).

13 çapan; bir çeşit uzun üst giysisi, kaftan.

14 Orta Asya Türkleri Müslüman olduktan sonra da cenaze merasimlerinde Şamanizm tesirinin olduğu pek çok âdeti devam ettirerek günümüze kadar getirmişlerdir. Bunlar arasında ölümden hemen sonra yıldı veya sığır kesilmesi, ölü aş verilmesi, ağıt yakma, yas elbiselerinin giyilmesi, vb. şeyler sayılabilir.

larmış. Geride kalan kardeşleri, çağrılan adamlar *esil kayran bir boorum*¹⁵ diye ağıta başlarmış. Ölen adam için ağıt yakanlar *bir boorum* ıstılahından faydalanırlar.¹⁶ *Bir boorum* sözü *bir tuuғанum* “kardeşim” manasına gelmektedir.

Kabilelik düzeninde yaşayan Kırgızlar şu veya bu kabilenin azaları olmuş, başka bir ifadeyle, esasen bütünüyle *bir atanın baldarı* “bir babanın çocukları” olarak düşünülmüştür. Ağlayarak gelenler ölen kişinin çocuklarına, kardeşlerine dönüp, taziyede bulunurlarmış: *Atañdın artı kayrılıuu, ıymanı coldoş bolsun, ölgöndün kalğan ömürün silerge bersin, ölümdön eç kim kaçıp kutula albayt, bardıgıbz ölümdün kulubuz. Ölüm aq! Ölüm uluq!* “Atanın arkası (geride bıraktıkları) hayırlı, imanı yoldaş olsun, ölenin kalan ömrünü size versin, ölümden hiç kimse kaçıp kurtulamaz, hepimiz ölümün kuluyuz. Ölüm hak! Ölüm amir!”.

Uzaktan gelen kadınlar acı acı ağlama hususunda erkeklerden üstün olmasa da, onlardan geri de kalmazlar. Ölen kişinin başka yerden biriyle evlenen kızları, kardeşleri, ablaları daha uzaktan başlayarak acı acı ağıt yakmaya başlar, eve yaklaştığında yüzlerini tirmalar, saçlarını yolar, bayılana kadar ağlarlarmış. Bu ağlayan kişileri elleri kollarına girip taşıyarak eve getirirler ve ağıtlarını burada devam ettirirlermiş.

Kırgız halkının matem merasimi âdetinde ağıt yakma başka türlü manaya sahiptir. Ağıtı, ölen adamın eşi, kızları, kardeşlerinin karıları yakıp ağlarmış. Ağıtta, ölen adamın yaşayışı, kılık-kıyafeti, yumuşak-nazik tabiatı, ustalığı mübalâğalı şekilde övülerek anılmış. Çoğu zaman ağıtta ölen kişi kaplana, arslana, parsa, karkuşa, aya, güneşe benzetilir ve onlarla mukayese edilmiştir. Buna, 1770 yıllarında Kazak Sultanı Abılay’ın silâhli güçleri sonucu kurban olan Sarıbağış kabilesinin kahramanı Atake’nin, yine Solto kabilesinin beyi Cayıl’ın kızlarının ağıtları misal olabilir (C. Valihanov, *Çıgarmalar*, C. 1, Alma-Ata 1961, s. 186, 374-375).

15 Bu tabir, ölü için ağlarken kullanılan bir tabirdir.

16 Kelime bu manası ile yalnız ölü için ağlarken kullanılmaktadır.

Geçmiş devirlerde her köyde birer ikişer ağıtçı kadın olurmuş.¹⁷ Bu kadınların sesleri incecik çıkar, yaktıkları ağıtlar ve keder, dert yüklü şarkılar arka arkaya sıralanırmış. İleri gelen kişiler, zengin beyler öldüğünde matem törenine ihtişam vermek için bilinen başka ağıt yakan kadınları da hassaten çağırırlarmış. Bu ağıtçıların seslerinin halka daha iyi duyurulması düşüncesiyle çadırın kapısını açıp *kerege*¹⁸'yi örten keçeleri yukarı kaldırırlarmış. Kırgız yaşayışında ağıtın büyük bir ehemmiyete sahip olduğunu anlayan birçok beyin henüz yaşarken ağıt yaktırmalarına da rastlanmaktadır. Meselâ; Kırgızların ileri gelenlerinden Batırkan Bey eşlerini kendisine ithaf eyleyerek ağıt yakmaları için mecbur etmiş. Onlardan içtenlikle kendisini olaya verdiği ve Batırkan'ı övüp ağıt yaktığı için ikinci hanımı olan Zuura'yı övmüş, diğer hanımlarının da ses çıkarmadan ona baş eğmesini istemiş.

Matem merasiminde ölen kişinin dul eşi büyük bir imtihandan geçirilirmiş. Âdete göre, erkeğin ölümünden sonra karısı yüzünü tırmalar, saçını yolar, giysilerini parçalar, kısaca kendisini kaybedene kadar çırpınırmış. G. S. Zagryacskiy bununla ilgili olarak 1870 yılında şöyle yazmıştır: “*Kadının yüzü ne kadar çok yolunsa ona o derece hürmet gösterilirmiş. Yüzünü yolmamak olmaz, aski takdirde ölen adamın kardeşleri, kadını eşine hürmet etmiyor diye suçlarlarmış, yalnız bu kadarla da kalmayıp döverlermiş*” (*Kirgizskie Oçerki: Aş ili Triznapo Umerşim.-Turkestanskije Vedomosti, No 1, 1873*).

Kırgızlarda, ölen kişi evde olduğu sürece canı kendi muhitinde gezinir, cenaze namazı kılındıktan sonra öbür dünyaya gider, diye düşünülürmüş. Bu sebeple, hep birlikte kapıya çıkan kadınlar cenazenin kaldırılmasıyla bağırıp çağırmaya başlar, eşi, kızları yüzlerini yırtar, saçlarını yolar, kendilerinden geçene

17 Eski Türklerde de matem törenlerinde böyle kişiler bulunup bunlara *sığıtçı* “yaşçı, ağlayıcı” denirdi. Göktürk yazıtlarında matem törenindeki ağlama ve ağlayıcılarla ilgili bilgiler bulunmaktadır:

Özi (a)anç(a) k(e)rg(e)k: bolm(t)ş: yogç: sığ(t)ıçtı: öñre: kÿün: tugst(ı)kda: bükli: çöl(lü)g(e)l: t(a)bg(a)ç: tüpüt: (a)p(a)r: pur(u)m: kırk(t)z: üç kaurık(a)n: ot(u)z t(a)t(a)r: kut(a)ñ: t(a)t(a)bi: bunça: bod(u)n k(e)l(i)p(e)n: sıgtam(t)ş: yoglam(t)ş: (O.I, D 4) “(Sonra) kendileri öylece vefat etmişler. Cenaze törenlerine yaşçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl ha'kı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatarlılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar.”

18 kerege; çadırın duvarını teşkil eden ağaç kafes.

kadar acı acı feryat ederlermiş. Bu durumun olacağını bilen diğer kadınlar, daha önceden hazırlayıp koydukları küçük bir kaptaki buzlu suyu onlara saçar, iteleyip sürükleyerek çadırlarına götürüp ağıtlarına devam etmelerine yardım ederlermiş.

Ceset, mezara konduktan sonra Kur'an okunup yakın akrabalarından biri: *Ƙanday adamele?* "Nasıl adamdı?", diye halka sorarmış. Hepsi: *CaƘsı adam ele* "İyi adamdı" diye cevap verirmiş. 6 Nisan 1912'de (bazı kaynaklarda 28 Mart diye de geçmektedir) büyük Kemin'in beyi Şabdan Cantaev ölmüş. Defin sırasında yönetim çalışanları merhuma ithafla birçok söz söyleyerek, Rus-Kazakları göğre doğru tüfekle ateş etmişler.

Ölen kişi gömüldükten sonra adamlar, -atlı ve yaya- hep birlikte son vazifelerini (hıçkırarak ağlamayla taziye bildirme) yapmak üzere ölünün çıktığı eve doğru yönelirmiş. Atlılar mezarlıktan başlayarak atlarının gemini salıverir, yüksek sesle ağlayıp hep beraber giderlermiş. Türk halklarının matem merasimini inceleyen bilim adamı N. F. Katanov'un 19. yüzyıl sonunda yazdıklarına bakılırsa, mezarlıktan oldukça süratle, birer birer feryat ederek gelen atlıların attan inmelerinin anlatıldığı görülür (*O pogrebalnıh obryadah u Turkskih plemen Tsentralnoy i Vostoçnoy Azii-Kazan*, 1894, s. 133).

Evin içinde ölen adamın karısı, kızları, yakın akrabalarının karıları ağıt yakmaya devam eder, kalan kadınlar ise kapıya çıkıp erkeklerden hangisinin nasıl feryat ederek geldiğine bakarmış. Bu son defaki hıçkırarak ağlama ve yakılan ağıtlar uzun saatler boyunca devam ederek etrafı çın çın çınlatırmış. Bununla ilgili olarak V. V. Radlov XIX. yy.'ın ortalarında "*Kırgız ve Kazaklarda cenaze merasimi örf-âdetleri eski geleneğe göre devam ettirilir. Ölen adamın karısının, yakın akrabalarının tavırlarından (yüzünü tırmalama, saçını yolma vb.) yerleşik hayata geçmiş olan Müslüman halklar ölecek kadar korkup merasim bitene dek evlerinden çıkmazlar*" -diye yazmıştır (*İz Sibiri. -M.*, 1989, s. 314).

Cenaze merasimi bununla da bitmez. Büyük ölü aşı verene kadar dul kadın kocası için ağlayıp her gün iki defa ağıt yakar, bunun dışında, kardeşlerinin, komşularının karıları gelerek hep birlikte ağlaşırlarmış. Ölen kişi, mezara götürüldüğünde kadın, kocası için ağlar, yüzünü tırmalay p ağıt yakarak mezara yö-

nelir, karşıdan köy görüldüğünde sesini yükseltirmiş. Köyün kadınları onu attan indirir, gözyaşını yıkar, ayran-kımız içirir, dinlendirir, ondan sonra ata bindirerek gönderirmiş. Ata binmesiyle birlikte o, ağıtını yakmaya devam edermiş.

Yukarıda verilen göçebe Kırgızların cenaze merasimi âdetlerinin eski Türklerdeki ile çok yakın olduğu görülür.¹⁹ Bu, Orhon-Yenisey yazıtlarında ve Çin'in hanedan yıllıklarında açıkça görülmektedir. Eski Türklerde, yalnız ölen adamın karısı, kızları değil, yakın ve uzak akrabaları da yüzlerini tirmalarlarmış.²⁰ Meselâ, Mogilyan Han (683-735)'ın hatıratında: "*İt (734) yılında Han babam öldü. Beş yüz adam cenaze merasimine geldi. Onlar sayılamayacak kadar altın-gümüş, iyi cins atlar, samur ve sincap gibi değerli kürkler getirerek ölen kişiye ithaf ettiler. Birçok kişi saçlarını yolup, kulaklarını, yüzlerini tirmalayarak, su gibi kan akıttılar*" -diye bildirilmiştir (Malov S. E., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*. M. -L., 1959, s: 23).

19 W.Eberhard, eski Türklerdeki ölüm merasimiyle ilgili olarak Çin kaynaklarına dayanıp şu açıklamayı yapmaktadır: "Ölümler merasimle çadıra konular, koyun ve at kurban edilir, ölü çadırı etrafında at yarışları yapılır. Naaş bütün servet ve atıyla birlikte yakılır. Külü sonradan mezara konularak tekrar kurban edilir ve at yarışları yapılır, matemın sembolü olarak da yüzleri çizilir. Ölünün bir resmi hazırlanır. Ölünün öldürdüğü adam adedi kadar mezarı üstüne taş yığılır. Kurban edilen hayvanların kafatası bir sığra geçirilerek dikilir. Ölüm merasiminde evlenmeden içtinap olunur (ÇŞK., s.86)". L. Ligeti, yine "Çinlilerin anlattıklarına göre eski, Orkhon boyu Kök Türklerinde ölüyü yakarlar, atını ve kullandığı eşyayı da onunla beraber ateşe atarlar. Defnedilen ileri gelen biri olursa, hem kayaya oyulan bir yazıtla kahramanlıkları ebedileştirilir, hem de mezarının üzerine küçükçe bir yapı, Çinlilere göre bir tapınak oturtulurdu. Tapınakta ölenin resmini, icabında hayatının başlıca olaylarını duvara asarlar, yani duvara resmederlerdi." (BIA., s. 330) açıklamasını yaptıktan sonra Moğol ileri gelenleri arasında görülen ölenin kalıntılarının yalnızca mezar çukuruna konmakla kalmayıp, yer altında bir mahzenli kabire konması geleneğinin etnografya araştırmacıları tarafından bugünkü Kırgızlar arasında da bulunduğunu (a.e., s. 331) belirtir. Ligeti, "Kırgızlar her ne kadar Müslümanlar gibi, ölüyü yıkarlar ve kefenlerlerse de basit bir mezara gömmeyip kefenledikten sonra eski pagan âdetlerini güderler. Mezar çukurunun dibinde yana doğru bir koridor açarlar. Ölüyü oturur vaziyette, tabii tabutsuz ve yüzü doğuya dönük olarak, bu koridora yatırırılar. Tıpkı Plano Carpini'nin anlattığı Moğollarda olduğu gibi, burada da önce koridorun ağzını kapatırlar ve boş kalan mezar çukurunu ancak ondan sonra doldururlar. Aynı gömme şekli doğuda bulunan başka, yine Müslüman, Türk kabilelerinde de görülmüştür. Burada töreni molla yaparsa da pagan selefinin, şamanın rolünü de kendine mal eder, tıpkı pagan kabilelerin şamanı gibi, miras olarak, ölenin atına, eyerine ve takımlarına konar. Doğu Türk kabileleriyle Kırgızların âdetleri arasındaki fark şu kadar ki, Doğu Türkleri ölüyü mezara oturur vaziyette değil yatık olarak, hem de başını kuzeye, ayağını güneye doğru koyarlar. Koridorun ağzını ise toprakla değil pişmiş tuğla ile örterler." şeklinde mukayese yapmaktadır (a.e., s. 331).

Eski Türklerin cenaze merasimi âdetleri hakkında Çin tarihî kaynaklarında şu bilgiler verilir: “Türk kağanları öldüğünde öliyi derhal çadırın içine koyarlar. Erkek çocukları, kardeşleri, düntürleri birer koyun ve at kesip, çadırın etrafına dizerler.²¹ Ondan sonra ata binip, çadırın etrafında yedi defa dönerler²². Kapı önünden geçerken yedi defa yüzlerini bıçakla parçalar, ağlarlar. O vakit kan ile yaş birbirine karışarak su gibi akıp toprağa karışmış. Ceset mezara konduğunda da öldüğü günkü gibi yapılarak mezarın etrafında yedi kere atla dolanıp, yüzlerini yedi kere tirmalarlar (Biçurin M. Y., *Sobranie Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevneysie Vremena.*, C. 1. M.-, 1950, s. 230).

Hunların cenaze merasimi âdeti hakkında arkeoloji ilmi de şu bilgileri vermektedir. “Hun kadınları kocaları öldüğünde cenaze merasimi için saçlarını kesip²³, onu, ölen kocası ile birlikte gömerlermiş. Bu âdet, kadının canının kocası

- 20 L. Ligeti, Kök Türklerde ölüm âdetleriyle ilgili olarak şu açıklamalarda bulunur: “Âdetleri eski Asyalı Hunlarınkine benzer. Yakınlarından birisi ölünce garip bir şekilde yas tutarlar. Acılarında dökülecek gözyaşları, yüzlerinden fıskıracak kanlarla aynı izden aksın diye, suratlarını bıçakla çizerler. Kibarları toprağa gömerler ve savaşta kaç düşman öldürmüşse mezarına o kadar taş koyarlar. Mezarı üzerinde yüz, hatta bin taş bulunan kahraman savaşçılar nadir değildir (BIA, s. 200).”
- 21 A. Inan, kurban âdetiyle ilgili olarak “definden önce ölü için birçok hayvanların kesildiği muhakkaktır. Şimdiki Müslüman Kırgızlar dahi defin töreni gününde birkaç hayvan ‘hudayı’ diye keserler. Adı *hudayı* olan bu âdet, şüphesizdir ki eski şamanlık kalıntısıdır. Bu âdete Yakutların *haylga* dediklerini, sözde Hristiyan sayılan Yakutların bile bu kurbanı çok önem verdiklerini etnografyacılar tespit etmişlerdir” açıklamasında bulunur (Ş., s. 183).
- 22 Bahaeddin Ögel, bu âdetin Göktürklerde de olduğuna işaret ederek “Göktürklerden birisi ölürse, tören için ölü bir çadıra konur. Ölenin çocukları, torunları, kadın ve erkek akrabalarından hepsi, koyun (-sığır) ve at kurban ederler. Ölünün bulunduğu çadırın önüne koyarlar. Bundan sonra ata binerler. Çadırın çevresini yedi kez dört nala dönerler. Her dönüşte yüzlerini bıçakla keserler. Bu sırada ağlarlar. Yüzlerinden akan kan ile gözyaşları birbirine karışır. Bu işi de yedi kez yaparlar ve ondan sonra susarlar” şeklinde izahat vermektedir.
- B. Ögel, ayrıca, “yedi sayısı Batı Türkleri arasında kutludur. Gök de, yedi katlıdır. Belki de, bu döntüşlerle öleni, göğe çıkarıyorlar idi. Bu gelenek tahta çıkma törenlerinde de vardır” (TKGÇ., s. 761) diye açıklamada bulunur.
- 23 A. Inan, “dul kadınların saçlarını kesmelerinin matem alâmetlerinden biri olduğunun anlaşıldığı”nı ifade etmektedir (Ş., s. 187). A. Inan ayrıca, “Eski Türklerde yas alâmeti olarak, ölünün bindiği atın kuyruğunu kesme geleneğinin de bulunduğunu, Eski Oğuzların, İslâm dininin kabulünden çok sonra bile, bu âdete riayet ettiklerini belirterek, Tıyınşan Kırgızlarının da ölünün bindiği atın kuyruğunu keserek mezarın üzerine diktikleri bir sınığa bağladıklarını” ifade eder (Ş., s. 198). Bu âdetin de saç kesmeyle bağlantılı olup dul kalmanın işareti sayıldığı açıktır. Yas alâmeti olarak saç kesmenin Göktürklerde de bulunduğunu Orhun Yazıtları göstermektedir; *bunça: bod(u)n: s(a)çin: kuul(a)kin: [b]ıçdı (O.II. G. 12): “Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını, kulaklarını kesti.”*

ile beraber öbür dünyaya gittiğini bildirmiş. Böylece, saçı kesilen kadının başka birisiyle evlenme hakkı ortadan kalkarmış” (Rudenko S. İ. *Kultura Hunnov i Noinulinskie Kurganı*. M. -L., 1962, s. 91).

Orhun - Yenisey yazıtlarında görüldüğü gibi Türk kağanları öldüğünde tatbik edilen cenaze merasimlerinin Kırgız halkının destanî eserlerindeki, özellikle “Manas” destanındaki trajik hadiselerle benzer nitelikte²⁴ olduğunu âlimler delil olarak göstermektedir.²⁵ Meselâ; “Çoňg Kazat”²⁶ın son merhalesinde Manas, Ak-Kula’dan, can yoldaşları Almambet, Çubak, Sırgak’tan ayrılır. Bu kederli hâdiseyi Manas, Almambet’in karısı Aruuke’ye üzüntü duyarak, ağıt şeklinde haber verir, kahırlanır. Üçünün karıları yüzlerini parçalar, saçlarını yolar, ağıt yakarak feryat ederler. Gözlerinden akan yaş, perişan olan yüzlerindeki kan ile karışıp su gibi akar.

Manas, kendisi de bu büyük muharebede amansız yaralar alıp yatağa düşer. Manas’ın öleceğini anlayan Kanıkey vedalaşsınlar diye Koşoy’a, Töştük’e, Kökbörü’ye haberci gönderir. Bu üç yiğidin Manas’ın acısını paylaşıp, özlem şarkılarını söyledikleri destanda açıkça anlatılır. Manas, sonunda ölür. Han’ın

24 *buŋça: k(a)zŋ(a)n(t)p: k(a)ñ(ı)mk(a)g(a)n [ı]t yıl: on(u)ŋç (a)y: (a)ltı ot(u)zka: uça: b(a)rdı: l(a)zŋin: yıl: biş(i)ŋç (a)y: yiti ot(u)zka: yog: (e)rtürt(ü)m: buk(u)g: (a)ltun: küm(ü)ş: k(e)rg(e)ks(i)z: totok: ... (11) k(a)ñ: lisün: t(a)y s(e)ñün: b(a)ş(a)d[u]: biş yüz: (e)r(e)n: k(e)lti: kook(t)l(ı)k: öl.....]: k(e)lürti: yog: yıp(a)r(t)g: k(e)lür(ü)p: tike: birti: çun(a)n: ıg(a)ç: k(e)lür(ü)p: öz y(a)r [.....] (12) buŋça: bod(u)n: s(a)çin: kyulk(a)kin: [b]ıçdı: (e)dgü özl(i)k (a)tin: k(a)ra: kişin: kök:t(e)y(e)ñün: s(a)ns(ı)z: k(e)lür(ü)p: koop: koot(t)t: (O. II., G. 10-11-12). “Bu kadar çok kazanıp babam Hakan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze (törenini) tamamladım. Bukug Totok..... babası (?) Lisün Tay-Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi. Kokuluk..... altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler. Sanda ağacı getirip ..... Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti. Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktarda) getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.”*

25 Bahaeddin Ögel, Çin tarihlerinde geçen Göktürklerin cenaze törenleri hakkında “ölü çadıra konduktan sonra da, at sığır ve koyunlardan, türlü kurbanlar verildi. Daha sonra atlarla çadırın etrafı dönülür ve at yarışları yapılırdı. At yarışları bitince, ölünün bütün eşyaları, atı ile birlikte yakılır ve geriye kalan kemikleri toplanırdı. Asıl büyük kurban törenleri ile diğer şenlikler, ölünün kemikleri, mezara konduktan sonra yapılırdı. Bundan sonra yine at yarışları yapılırdı. Mezar kapatılınca, ölünün bir resmi veya heykeli yapılarak mezar üzerine konur ve öldürdüğü düşman kadar da mezar üzerine taş dikilirdi” bilgilerini aktarmaktadır.

26 Çoňg Kazat, *Manas* destanının vak’alarından biridir.

oğlanları mızraklarını yere saplayarak “Aykölüm”²⁷ diye acı acı ağlarlar. Kankey kara saçlarını tel tel yolar, iki yanağını parçalar. Destanda bildirildiğine göre: *Betinen akkan kara kan, közünön akkan kızıl caş dayra dayra suu bolot* “Yüzünden akan kara kan, gözünden akan kızıl yaş ırmak ırmak su olur”.

Destan’da, ayrıca, Kız Saykal’ın Manas için yaktığı ağıt okuyucuların dikkatini çekmektedir. Manas’ın ölümü ile altmış dil bilen Acıbay’ı Saykal’a haber vermek üzere gönderirler²⁸, fakat yiğit kız sözünde durmaz ve “Gitmem” diyerek Acıbay’ı attan aşağı atar, sakalını yolar, alay edip kovar. Manas’ın kardeşleri buna kızarak asil delikanlı Koyenaalı’yı gönderirler. O, zorla Saykal’ı alıp gelir. Saykal gümüş saçlarını dağıtır, ak yanaklarını parçalar, kırk gün boyunca hıçkırarak ağlayıp ağıt yakar. Çok geçmeden de öbür dünyada Manas’la birlikte olmak için karargâhını bırakıp halkı ile vedalaşarak gözden kaybolur.

Manas’a taziye için binlerce kabilenin reisleri, başka halkların temsilcileri gelir. Manas’ın cenazesi ıssız bir yere gömülür, türbe yaptırılır. Bakay, Koşoy iştişare edip Manas’a ithaf eyleyerek Kökötöy’ün aşından yüz misli ihtişamlı bir ölü aşı vermeyi kararlaştırırlar.²⁹

AKT. DR. YILDIZ KOCASAVAŞ

---

27 Ayköl, destan kahramanının (başlıca Manas’ın) müspet sıfatlarından biridir. (KS., s. 67).

28 Bahaeddin Ögel, “Göktürklerde de, kağan ölünce, ölüm törenine veya ulu toyuna, uzak veya yakın çevredeki bütün devletler ile büyük kavimlerin katıldığı, devletin güçlü olduğu çağlarda, herkesin bu törene katılma zorunluğu bulunduğunu belirterek, bunun, bir çeşit bağlılık, teslimi ve biat işareti olduğunu, beylerin ölümlerinde, ölü aşı veya ölüm toyuna gelmeyenlerin düşman ilân edildiklerini, bu saygısızlığın bir savaş sebebi olabildiğini” açıklar (TKGÇ., s. 769).

29 Ölü aşı verme geleneği Anadolu’da eskisi kadar görkemli olmasa da bugün de devam etmektedir. Ölünün tekfin ve defin işleriyle uğraşanlara yemek verilmesi, ölünün camı için helva yapılarak dağıtılması vb. gibi. Bu gelenek, her hâlde ölen kişinin hatırlanması, unutulmaması için tezahür etmiştir.

KISALTMA VE BİBLİYOGRAFYA

- a.e.* aynı eser.
- BIA.* L.Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1986, Türk Dil Kurumu Yayınları: 527.
- ÇŞK.* W.Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, Türk Tarih Kurumu Yayınları: 9.
- KS.* K.K.Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (Tercüme; Abdullah Taymas), Ankara 1994, Türk Dil Kurumu Yayınları: 93.
- O.*, Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540.
- O.I.*, *Kültigin Yazıtı*.
- O.II.*, *Bilge Kağan Yazıtı*.
- Ş.*, Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986, Türk Tarih Kurumu Yayınları: VII. Dizi-Sa.24 b.
- TKGÇ.*, Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları: 46.
- TKTG.*, Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VI, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları: 638.
- vb.* ve benzeri.